

GAZZALÎ ÖNCESİ MUTASAVVIFLARIN Hz. ALİ VE EHL-İ BEYT'LE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Salih ÇİFT*

ALI AND AHL AL-BAYT IN THE VIEWS OF SUFIS BEFORE GAZZALI

Sufism has developed as an ascetic tradition in the Umayyads period. However we know little about the earliest appearance of ascetic tendencies in Islam. Later, Ali has been acclaimed as the father of sufism and most of the sufi orders claimed their descent from Ali. According to sufis Ali got his knowledge from the Prophet. On the other hand, until Gazzali's time there was only a few narrations in sufi texts about Ali's high rank.

GİRİŞ:

Tasavvuf tarihine bir bütün olarak bakıldığında, sûfilerin genellikle, Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'yi ve ona atfedilen rivayetleri belli düşünce ve uygulamalarında dayanak olarak benimsedikleri görülür. Onlar, diğer râşid halifeleri ve ashabın önde gelenlerini saygıyla anmalarına ve yer yer belli konularda örnek göstermelerine rağmen Hz. Ali'ye ve Ali evladına farklı bir konum tayin etmişlerdir. Durum kişiden kişiye ve zamanla tarikattan tarikata değişiklik arz etmişse de, genel görünüm bu minval üzeredir.

Sûfilerin Hz. Ali ve ehl-i beyt eksenli fikirlérinin kaynaklarını tesbit etmenin en emin yolu tasavvufî metinlerden hareket etmektir. Bu şekilde ilk dönemden itibaren Hz. Ali ile ilgili aktarılanları ortaya koymak ve tahlil etmek suretiyle onların görüşlerinin temelleriyle ilgili bazı ipuçlarına ulaşma ihtimali mevcuttur. Bu çalışmada tasavvufî düşüncenin oluşum döneminde ya da Gazzalî'ye kadar olan sistemleşme evresinde mutasavvıfların Hz. Ali ile ilgili yaptıkları yorumlar aktarılıp elde edilen verilerden hareketle bir durum tesbiti yapılmaya çalışılacaktır.

ZÜHD DÖNEMİ VE Hz. ALİ TASAVVURU:

Tasavvufun başlangıçta bir zühd hareketi olarak ortaya çıkış sebeplerinden biri, Hz. Ali'nin muhalifleri olan Emevî idaresinin dinî kaygılardan ziyade dünyevî emellere dayanan idare tarzına halkın tepkisidir.¹ İlk anda değilse bile zaman içinde oluşan zühd hareketinin hayat bulmasının en önemli muharriklerinden biri bu olsa gerektir.

İktidar sahiplerinin uygulamalarına tepki mahiyetinde dünyayı aşağılayan ve

* Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ İrfan Aycan-İbrahim Sançam, Emevîler, Ankara 1993; Annemarie Schimmel, Mystical Dimensions of Islam, Chapel Hill 1975, s. 29-30.

ona değer vermeyen bir anlayışın gün yüzüne çıkmaya başlaması, bir anlamda dünyevî olanı temsil eden Emevî hanedanına alternatif olarak Hz. Ali'yi ve onun evladının öne çıkarmasını sağlamıştır. Zaten dönemin birbirine karşı olan iki siyasi kutbundan bir tarafta Hz. Ali ve daha sonra da oğulları yer alırken diğer yanda Muaviye ve bilahare onun soyundan gelenler bulunmaktaydı. Muaviye'nin saltanatını sağlamlaştırmak için yürüttüğü politikanın ana unsurlarının başında Ali'ye ve evlâdına alenî düşmanlık ile halk arasında ona duyulan muhabbetin izlerini silmek geliyordu.² Dahası Ömer b. Abdülaziz'e (ö. 101/719) gelinceye değin, Cuma hutbelelerinde Ali ve evladına hakaret edilmesi uygulaması Emevî egemenliğindeki bütün merkezlerde yerine getiriliyordu.³ Bu durum halk nazarında kötü olarak görülen Emevîler'in karşısında hakları gasp edildiği düşünülen Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin uğradığı haksızlığı fark edenleri rahatsız etmekteydi. Onlar yalnızca hakları ellerinden alınan kişiler olmakla kalmayıp zulme de maruz kalmışlardı. Özellikle Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da katledilişinin o dönemde yaşayan geniş halk kitlelerini ne şekilde etkilediğini tahmin etmek güç değildir. Nitekim bu gelişmeler halk zihninde "kötü, yani dünyevî olanın zıddı iyi, yani manevî olandır. Dînen asıl olan da odur. O halde dünyaya karşı zâhidce hareket edilmelidir", şeklinde düşüncelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu hem idarecilere karşı pasif bir direniş hem de Hz. Ali ve onun evladının lider kabul edilmesi anlamına geliyordu. Zaten o dönemdeki fiili durum da bu tesbiti doğrulamaktadır.

Siyasî açıdan durum böyleyken tasavvuf zaviyesinden bakıldığında, Hz. Ali'nin hilafeti esnasında diğer Müslümanlarla yapılan savaşlarda ganimet almayı yasaklaması, Kûfe'deki zühd hareketinin ilk adımlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Zira onun bu yaklaşımı dünya malına değer vermeyişinin somut kanıtı niteliğindedir.⁴ Daha sonraları teşekkül eden zühd dönemi tasavvuf ekollerinden biri olan Kûfe ekolünde de ehl-i beyt taraftarlığı en önemli hususiyetlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Sûfi adı ile anılan ilk şahıs olduğu rivayet edilen Ebû Hâşim el-Kûfî (ö. 150/777) burada yaşamıştır. İlerleyen zamanda tasavvufun İran coğrafyasına yine Kûfe ekolüne mensup mütasavvıflar kanalıyla yayıldığı da bilinmektedir.⁵

Zühd dönemi sûfilere içinde Hz. Ali ile irtibatlandırılan en önemli isim şüphesiz ki Hasan-ı Basrî'dir (ö. 110/728). Hem yaşayışında ve hem de tavsiyelerinde ılımlı bir zühd anlayışı ortaya koymuş olan Hasan-ı Basrî, Kur'ân'a getirdiği serbest yorumları, hakîmâne sözleri, dünya ve ahirete bakış tarzıyla zâhid ve sûfilere örnek olmuştur. Ayrıca Hasan-ı Basrî'nin Hz. Ali'den veya Kümeyl b. Ziyâd'dan hırka giydiğine inanılmaktadır.⁶ Buna karşılık hadis alimleri Hasan-ı Basrî'nin Hz. Ali'yi kısa bir süre görmekle beraber ona talebelik etmediğini belirtmektedirler.⁷ Hasan-ı Basrî'nin Benî

² Gülgün Uyar, Ehl-i Beyt: İslam Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı, İstanbul 2004, s. 75-76.

³ K.V., Zettersteen, "Ömer b. Abdülaziz", İA, IX, s. 463; Uyar, Ehl-i Beyt, s. 77-78.

⁴ Kâmil Mustafa Eş-Şeybî, es-Sıla beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu', Beyrut 1982, I, s. 273.

⁵ Ebu'l-Alâ Afifi, Tasavvuf, İslam'da Manevî Devrim (trc. İbrahim Kaçar, Murat Sülün), İstanbul 1996, s. 100-101. Kûfeliler'in Hz. Ali ve evladına duydukları yakınlık malumdur. Bunun göstergelerinden biri de burada ona isnat edilen rivayetlerdir. Gerek Hz. Ali ve gerekse ehl-i beytinin fazileti konusunda Kûfeliler'ce 300.000'den fazla hadis uydurduğuna dair rivayet mübalağalı olsa bile yine de bu konuda bir fikir vermektedir. Onun fezâilî ile ilgili uydurma hadislerin ilk olarak Şüler tarafından ortaya konulduğu bilinmektedir, bk. M. Yaşar Kandemir, "Ali", DİA, II, s. 376.

⁶ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", DİA, XIV, s. 292.

⁷ M. Yaşar Kandemir, "Ali", DİA, s. 366-377. Bu konuyla alakalı olarak Gölpinarlı şöyle demektedir: "Hz.

Ümeyye idaresine yakın durduğu, en azından açıktan Hz. Ali ve daha sonra onun oğullarının tarafında olmadığı bilinmektedir. Buna rağmen onun Hz. Ali'nin vefatından sonra söylediği rivayet edilen şu ifadeleri dikkat çekicidir: "Yemin olsun ki, Allah'ın oklarından birini kaybettiniz. O, Allah'ın emirlerine karşı gelmedi, Allah'ın malını çalmadı. Kur'ân'ın onun lehinde ve aleyhindeki hükümlerine uydu. Helali helal, haramı da haram bildi. Ta ki bu hasletleri onu güzel cennet bahçelerine kavuşturdu."⁸ Bu sözler Hasan-ı Basrî'nin samimi duygularının nişânesi olabileceği gibi pişmanlığının göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Yine bu dönemin ünlü simalarından biri olan ve Hz. Ali'yi ashabın en zâhidi olarak takdim ederken zühdün nitelikleri ile alakalı olarak kendi görüşünü dile getiren Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) şöyle demektedir: "Çok kadına sahip olmak dünyadan değildir. Çünkü sahabenin en zâhidi olan Hz. Ali'nin bile dört eşi, dokuz câriyesi vardı."⁹

Zühd döneminin sonlarında vefatemiş olan Bişr-i Hâft'yle (ö. 227/842) ilgili olarak da bir rivayet mevcuttur. Buna göre o şöyle demiştir: "Bir gece rüyada gördüğüm (Hz. Ali) Murtezâ'ya: 'Yâ Emîre'l-mü'minîn! Bana nasihat et!' dedim. Dedi ki: 'Rahman'dan sevap almaya tâlib olarak zenginlerin fakirlere şefkat göstermeleri ne hoştur! Bundan daha hoş olan, Hallâk-ı Cihân'ın keremine itimad ederek fakirlerin zenginlere karşı gururla davranmalarıdır.'¹⁰

Zühd dönemi zâhidlerine ait ifade ve kanaatlerin tasavvufî manada Hz. Ali'yi ashabın geri kalanından ayrı ve önde gösterecek nitelikte olmadığı, benimsedikleri yolun önderi olarak somut bir biçimde onu öne çıkarmadıkları görülmektedir. Ancak Ebû Nuaym İsfahânî'nin hadis olarak naklettiği şu ifadeler yukarıdaki manzara ile farklılık arz etmektedir: "Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuşlardır: Allah seni kulların zînetlenmediği ama Allah'a en sevimli gelen bir şeyle zînetlendirmiştir. O da, Allah katında 'ebrâr' olanların zînetidir. İşte bu 'dünyaya karşı zühd'dür. O seni öyle kılmıştır ki, ne sen dünyadan herhangi bir şeyden mahrum kalırsın, ne de dünya sana ait bir şeyden mahrum kalır. O sana miskinlerin mahabbetini ihsan etmiş, seni onların sana tabi olmasından, onları da sana tabi olmaktan dolayı razı kılmıştır."¹¹ Her ne kadar zayıf ve uydurma rivayetleri naklettiği bilinen Ebû Nuaym'dan gelen bu hadise sıhhat açısından ihtiyatlı yaklaşmak gerekirse de, dönemdeki Hz. Ali imajını yansıtmaması açısından bu rivayet önemlidir.¹²

Burada nakledilen bir kısım örnekten de anlaşılacağı üzere ilk iki yüz yıl içerisinde yaşayan zâhidlerin, Hz. Ali'yi yürüdükleri yolun önderi olarak gördüklerine dair kesin bir delil yoktur. Bu manaya gelebilecek bir ifade yaklaşık iki yüz yıl sonra Cüneyd'in ağzından nakledilmiştir.¹³ Bunun muhtemel sebepleri neler olabilir?

→ →

Peygamber'in Ali'ye hırka giydirdiği hakkındaki hadisler de uydurmadır. Hasan-ı Basrî'ye ve Kümeyl b. Ziyâd'a Hz. Ali'nin hırka giydirdiği hakkındaki rivayetler de böyledir. Aşında araları hiç de iyi olmayan Hasan-ı Basrî'nin Hz. Ali'ye nisbeti şüphelidir", Abdülbaki Gölpinarlı, 100 Soruda Tasavvuf, İstanbul 1985, s. 30-31.

⁸ Ali Sami En-Neşâr, İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu (trc. Osman Tunç), İstanbul 1999, s. 66.

⁹ Feridüddin Attar, Tezkiretü'l-evliyâ (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 2002, s. 232.

¹⁰ Attar, Tezkiretü'l-evliyâ, s. 52.

¹¹ Ebû Nuaym İsfahânî, Hilyetü'l-evliyâ, Beyrut 1967, I, s. 71.

¹² Osman Türer, "Hilyetü'l-evliyâ", DİA, XVIII, s. 52.

¹³ Cüneyd'e atfedilen sözlerle ilgili olarak ileride bilgi verilecektir.

Birincisi söz konusu döneme ait zâhidlerden bugüne kalan metin sayısı çok azdır. Bu itibarla onların kanaatlerini tam manasıyla tesbit etmek zordur. İkinci olarak da zâhid olarak nitelendirilen ilk dönem sûfilerinin Peygamber dışında bir önder ya da rehber edinme kaygılarının bulunmadığı söylenebilir. Ayrıca ilk dönem zâhidleri Hz. Ali'yi manevî yollarının öncüsü kimliğinden ziyade dinî konularda otorite olan ve esas itibarıyla siyasî bir makam olan hilafet noktasında kendisine haksızlık edilen bir lider olarak algılamaktaydılar.

İLK DÖNEM TASAVVUF KLASİKLERİNDE HZ. ALİ TASAVVURU:

İlk döneme ait tasavvuf klasiklerinin önemlilerinden biri olan Haris Muhâsibî'nin (ö. 243/857) er-Riâye adlı eserinde Hz. Ali'ye nisbet edilen söz ya da fiiller nakledilmekteyse de bunların sayısı oldukça sınırlıdır. Ayrıca bunlar muhteva itibarıyla de herhangi bir Sünnî müellifin kaleminden çıkan cümlelerden farklı değildir. Dolayısıyla söz konusu ifadelerden hiçbiri ilerleyen zamanda Hz. Ali'ye sûfiler tarafından biçilen role kaynaklık edebilecek nitelikte değildir.¹⁴

Muhasibî'nin nefisle ilgili kanaatlerinin tesirinde kaldığı bilinen ve felsefî tasavvufun kurucularından biri olarak kabul edilen Hakîm Tirmizî'nin (ö. 320/932) bazı fikirlerini temellendirmede Şîî düşünceden istifade ettiği malumdur. Bununla birlikte onun Hz. Ali ve ehl-i beyt ile ilgili kanaatlerinde Şîa tesirinden söz edilemez. Bilakis bu meselede açıkça onlara muhalefeti söz konusudur. Nitekim o klasik ehl-i beyt tanımını reddederek kendine göre bir yorum geliştirmiştir. Ona göre ehl-i beyt, Hz. Peygamber'in soyundan gelenleri değil, onun yolundan gidenleri ifade eden bir tabirdir. Tirmizî bu kapsamı biraz daha daraltarak yalnızca "büdelâ" ve "evliyâ" dediği seçkin zümrenin ehl-i beyt sınırları içinde yer aldığını belirtmektedir.¹⁵

Velâyet konusunun sûfiler tarafından yoğun olarak işlenmeye başladığı III./IX. asırda yaşamış olan Tirmizî'nin bu mesele ile ilgili yorumları adeta Şîa'ya reddiye amacını taşımaktadır. Ancak o karşı tarafın görüşlerini eleştirip delillerini çürütmeye çalışırken yine onların kavramlarını kullanmaktadır. Nitekim özellikle aşırı Şîî grupların masum imama atfettikleri nitelikleri o muhaddes velinin sıfatları olarak sıralamaktadır. Ayrıca rasûl, nebî ve masum imam arasındaki benzerlik ve farklılıklarla ilgili olarak Şîa'nın yaptığı karşılaştırmaları masum imam yerine muhaddes velîyi koyarak aynen eserinde kullanmaktadır.¹⁶ O, Şîîler'in Hz. Ali'yi yüceltme uğruna çeşitli hadisler uydurduklarını ve Ebû Bekir ile Ömer'e hakarete yöneliklerini söyleyerek,¹⁷ bu konuda Şîa karşıtı tavrını şu cümleleriyle dile getirmektedir: "Yakîn ve kalplerin Allah'a ulaşması hususundaki üstünlüğe gelince; Ebû Bekir ve Ömer'den sonra gelen herhangi bir insanın onlara yetişmesi düşünülemez."¹⁸ İbn Haldûn da Tirmizî'nin ehl-i beyt ile ilgili kanaatine katılmakta ve Hz. Peygamber'in ahlakı, evsafı, ahvali ve meşrebi üzere olan kişinin, arada neseb bağı olmasa da gerçek manada Âl-i Muhammed'den ve ehl-i beytten olduğunu söylemektedir.¹⁹

¹⁴ Haris Muhâsibî, er-Riaye li hukûkillah (trc. Şahin Filiz, Hülya Küçük), İstanbul 1998, s. 126, 285, 306, 425, 479, 483, 485.

¹⁵ Hakîm Tirmizî, Nevâdiru'l-usûl (thk. Mustafa Abdülkadir Ata) Beyrut 1992, II, s. 103.

¹⁶ Bu konuda Şîa'nın yaptığı yorumlar için bk. Mustafa Öztürk, Kur'an ve Aşırı Yorum, Ankara 2003, s. 281.

¹⁷ Hakîm Tirmizî, a.g.e., II, s. 109.

¹⁸ Hatmu'l-evliyâ, s. 439.

¹⁹ İbn Haldûn, Mukaddime (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 771.

Hakîm Tirmizî'nin konuya yaklaşım tarzı, III./IX. yüzyıl mutasavvıflarının Hz. Ali ve ehl-i beyt hakkında Şia dışındaki Müslümanlardan farklı düşünmediklerinin en açık delili durumundadır. Ayrıca söz konusu dönemde Şia'nın belli görüşlerinin sūfilerin gündeminde önemli bir yer işgal ettiği de anlaşılmaktadır. Ancak şu hususu hemen ifade etmek gerekir ki tasavvuf erbabı bu dönemde Şia'nın fikirlerini bertaraf etmek amacıyla hareket etmişlerdir. Bunu gerçekleştirirken zaman zaman ya onların kavramlarını kullanmak zorunda kalmışlar ya da alternatif kavramlar üretmeye yönelmişlerdir. Nitekim Hakîm Tirmizî'nin eserlerinde bu tavrın somut örneklerini bulmak mümkündür.

Tasavvufî düşünceenin önemli teorisyenlerinden olan Ebû Nasr Serrâc Tûsî (ö. 378/988) el-Lüma' adlı eserinde, ilk dört halifeyi sırayla birer zâhid gibi göstererek onların zühde dair özelliklerinden bahsetmektedir. Serrâc'ın bu tavrı sistemleşme yoluna giren tasavvufün kendine dayanak arama çabası olarak değerlendirilebilir. Burada dikkat çeken husus, Hz. Ali'ye ayrılan bölümün diğerlerinden fazla olmayışı, hatta Hz. Ebûbekir'den az oluşudur.²⁰ Onun diğer râşid halifeler hakkında yaptığı yorum ile Hz. Ali hakkında söyledikleri birbirine yakın şeylerdir. Bir örnek vermek gerekirse: "Dünyayı toptan terk edip sahip olduğu dünyalıktan soyutlanarak fakr ve tecrid yaygısı üzerine hiçbir bağı olmaksızın oturanların imamı Hz. Ebûbekir'dir. Dünyanın birazından geçip birazını çoluk çocuğuna, akraba ve hak sahiplerine ayıranların imamı Hz. Ömer'dir. Allah için mal biriktiren, verdiği de, vermediğinde de, infak ettiğinde de Allah için hareket edenlerin imamı Hz. Osman'dır. Dünya malını talep etmeyen ve istemeden gelen dünyalığı reddedip ondan kaçanların önderi ise Ali b. Ebû Tâlib'tir."²¹ O, Cüneyd'in Hz. Ali ile ilgili şu sözünü aktarmaktadır: "Allah kendisinden razı olsun, Emîrül-mü'minîn Hz. Ali eğer harplerle meşgul olmasaydı bizim bu tasavvuf ilmimize dair pek çok incelikleri bize öğretirdi. Çünkü o, kendisine ilm-i ledün verilmiş birisiydi. İlm-i ledün Kur'ân'da Hızır'a (a.s.) has kılınmış bir ilimdir."²² Bu rivayet daha sonraki sūfiler tarafından da sıklıkla dile getirilmiştir. Hz. Ali'ye atfedilen: "Ben Allah Rasûlü'nden benden başkasının bilmediği yetmiş bâb ilim öğrendim" şeklindeki ifadeyi de nakleden Serrâc ardından kendi kanaatini şu şekilde ortaya koymaktadır: "Aşhâb-ı kirâm içinde Hz. Ali'nin manâ, işaret, lafzî tevhid, marifet ve iman gibi hususlarda özel bir yeri, sūfilerden ehl-i hakâyık olanlarla ilgili güzel hasletleri vardır." Serrâc ayrıca keramet konusunu işlerken, Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'ya ait kerametlerin hadislerde geçtiğini söylemektedir.²³

Serrâc'ın çağdaşı olan Kelâbâzî (ö. 380/990) et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf isimli eserinin ikinci bölümünde Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin adlarını sūfiler listesine dahil etmek suretiyle bir ilki gerçekleştirmiştir.²⁴ Kelâbâzî, önemli bir kısım tasavvufî mesele hakkındaki kanaatlerini ortaya koyarken Hz. Ali'nin sözlerinden de istifade etmiştir. Örneğin zühde ilgili olarak Hz. Ali'ye atfen yapılan bir tanıımı aktarmaktadır: "Hz. Ali b. Ebû Tâlib'e: 'Zühhd nedir?' diye sorulur. O da şu

²⁰ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, el-Lüma' fi't-tasavvuf (trç. Hasan Kâmil Yılmaz), İstanbul 1996, s. 137-140.

²¹ Serrâc, Lüma', s. 139.

²² Serrâc, Lüma', s. 137. Aynı rivayet için ayrıca bk. Attar, Tezkiretü'l-evliyâ, s. 17.

²³ Serrâc, Lüma', s. 314.

²⁴ Kelâbâzî, et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf (trç. Süleyman Uludağ), İstanbul 1992, s. 59; ayrıca bk. Uludağ, Süleyman, et-Taarruf, Giriş, s. 20.

cevabı verir: 'Dünyayı, ister Müslüman, ister gâvur yesin, buna aldırmamandır.'²⁵ Sûfilerin çeşitli dinî ve siyasî meselelerle ilgili görüşleri hakkındaki kanaatleri hakkında bilgi veren Kelâbâzî şöyle demektedir: "Sûfiler hilafet müessesesinin hak olduğunu, halifenin Kureys'ten seçilmesi gerektiğini ileri sürer ve önce Ebûbekir, sonra Ömer, sonra Osman, sonra Ali'nin (r.a.) meşrû olarak halifelik yaptıklarını ittifakla ifade ederler."²⁶

Bu dönemin önemli müelliflerinden biri de Ebû Tâlib Mekkî'dir (ö. 386/996). Onun Kûtü'l-kulûb adlı eserinde Hz. Ali ile ilgili ya da onun ağzından bazı nakiller varsa da bunlar hemen bütün Sünnî eserlerde bulunabilecek türden rivayetlerdir.

İLK DÖNEM SÛFÎ TABAKÂT'INDA HZ. ALİ VE EHL-İ BEYT

Buraya kadar tedkik edilen eserler daha ziyade tasavvufun teorik ve pratik meselelerini ele alan türe dahildir. Sûfi biyografilerini ihtiva eden çalışmalarındaki görünüme gelince: İlk dönem tabakât kitapları arasında yer alan ve bu sahanın temel başvuru kaynağı olan Sülemî'nin (ö. 412/1021) Tabakâtü's-sûfiyye'sinde ilk olarak Fudayl b. İyâz'ı tanıtılmaktadır. Burada Hz. Ali'nin biyografisi yer almadığı gibi onunla ilgili ya da onun ağzından nakiller de azdır.

Tabakât türü eserlerin en hacimlilerinden Hilyetü'l-evliyâ'nın müellifi Ebû Nuaym İsfahânî (ö. 430/1038), hocası olan ve eserlerinden istifade ettiğini belirttiği²⁷ Sülemî'den farklı bir yol takip ederek Ashab'ın biyografileri ile eserine başlamıştır. Ashab'ı evliyâullahın ilkleri sayan Ebû Nuaym, hulefâ-i râşidîn hakkında bilgi verirken, nisbeten Hz. Ali'ye daha fazla yer ayırmıştır.²⁸ Hatta belli başlıklar açmak suretiyle Hz. Ali ile ilgili rivayetleri aktarmıştır. Bazen kendi görüşünü de zikrederek, söz konusu rivayetler içerisinde güvenilir olamayacaklara işaret etmiştir. Ebû Nuaym'ın bu yaklaşım tarzı, tasavvuf tarihinde tabakât türü eser telifinde ve mutasavvıfların Hz. Ali ile ilgili yaklaşımlarında yeni bir yola girişin göstergesi olarak kabul edilebilir. Zira onun, bir anlamda Hz. Ali'nin diğerlerine olan üstünlüğünü göstermek üzere hadis olarak zikrettiği şu rivayet bu durumu daha net olarak ortaya koymaktadır: "Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir'e, sancağını vererek Hayber kalesine göndermiş. O başarılı olamayıp dönünce ertesi gün Hz. Ömer'i göndermiş. O da başarılı olamayınca o sırada gözlerinden rahatsız olan Hz. Ali'yi çağırıp, gözlerini tükürüğüyle iyileştirip, sancağı teslim etmiş ve Hayber'e göndermiş. O da zaferle geri dönmüştür."²⁹

V. asrın sûfi müelliflerinden Kuşeyrî (ö. 465/1072) biyografilerini verdiği sûfilere İbrahim b. Edhem ile başlamaktadır. Risâle'sinde Hz. Ali'nin biyografisine yer vermediği gibi onunla ilgili nakillerin sayısını da oldukça sınırlı tutmuştur.³⁰ Bu durumu Kuşeyrî'nin yaşadığı dönemdeki, tasavvufun Sünnî anlayış karşısındaki problemleri konumunu tashih düşüncesinin bir uzantısı olarak yorumlamak mümkündür.³¹ Zira o çağlarda Müslümanların yaşadığı hemen her yerde aşırı Şif grupların

²⁵ Kelabâzî,, Taarruf, s. 142.

²⁶ Kelabâzî, Taarruf, s. 87.

²⁷ İsfahânî, Hilyetü'l-evliyâ, II, s. 25-26; X, s. 128.

²⁸ İsfahânî, Hilye, I, s. 61-87.

²⁹ İsfahânî, Hilye, I, s. 62-63.

³⁰ Abdülkerim Kuşeyrî, er-Risâle (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1980, s. 266, 232, 470.

³¹ Süleyman Uludağ, "Giriş", Keşfu'l-mahcûb, s. 25; Çağfer Karadağ, "Sûfi İtikadının Dönemleri", Marife, yıl. 1, sy. 2 (Konya 2001) s. 61-62.

yoğun propagandalarının sürdüğü bilinmektedir.³² Henüz ne Sünnî kesimde ve ne de tasavvuf çevrelerinde Ali ve ehl-i beyt mahabbeti ve taraftarlığının tam anlamıyla yerleşmediği böyle bir zaman dilimi ve coğrafyada Kuşeyrî'nin Risâle'dekinden farklı bir tavır sergilemesi en azından kendi siyasetiyle çelişmesi demek olurdu. Ayrıca, her ne kadar bazı eserlerde kısmen yer verilse de, Hz. Ali ve ehl-i beytle alakalı rivayetlerin sûfiler tarafından yoğun olarak kullanılmaması ve tam anlamıyla yerleşmemiş olmasının da onun bu tavrında müessir olduğunu ifade etmek gerekir.

Kuşeyrî'nin muasır olup onunla aynı tarzda bir eser telif etmiş olan Hucvirî (ö. 465/1072), hal tercümelerini verdiği isimlere dört halife ile başlamakta, burada halifelik sırasını gözetmekte, daha sonra da ehl-i beyt imamları hakkında bilgi vermektedir. Onun Hz. Ali ile ilgili verdiği malumat ile diğerleri hemen hemen eşittir. Hucvirî'nin burada Cüneyd'e atfen naklettiği bir cümle ilk dönem tasavvuf ehlinin Hz. Ali'ye yaklaşımlarını yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Buna göre Cüneyd şöyle demiştir: "Usûlde ve belâda pîrimiz Ali Murtazâ'dır."³³ Hucvirî aynı zamanda konuyla ilgili kendi kanaatini de yansıtan şu cümleleri kaydetmektedir: "Bu yolun ehli olanlar, ibarelerdeki hakikatler, işaretlerdeki incelikler, dünyanın malûmundan (ve maddi varlıklardan) tecerrüd ve Hakk'ın takdirine nazar hususunda ona uymuşlardır."³⁴ İsar kavramı hakkında bilgi verirken yaptığı yorumlar Hz. Ali'ye bakışını daha net bir şekilde vermektedir:

"Emîru'l-mü'minîn Ali (k.v.) Peygamber'in (s.a.) yatağına girip uyumuş, Hz. Peygamber Ebûbekir (r.a.) ile birlikte Mekke'den çıkıp, mağaraya girdiğinde, kâfirler Peygamber'e suikast düzenlemiş, işte o vakit Allah Teâlâ Cebrail ile Mikâil'e şöyle hitap etmişti: İkinizi birbirinize kardeş yaptım, birinin ömrünü diğerinden daha uzun kıldım. İkinizden hanginiz kendi biraderine daha uzun yaşamayı İsar eder, ona uzun ömür sürme şansını tanır, kendisi için de ölümü tercih eder? Bu hitaptan sonra her ikisi de daha uzun yaşamayı kendisi için tercih etmişti. Bunun üzerine Allah Cebrail ile Mikâil'e dedi ki: Ali'nin, ikinizden de daha şerefli ve daha üstün olduğunu gördünüz değil mi? Zira Ben Rasûlüm Ali'yi yekdiğerine kardeş yaptım. Ali ölümü ve katledilmeyi kendisi için tercih etti, gitti Peygamberimin yatağında uyudu, ruhunu onun için feda etti. Onun yaşaması için kendisinin helak olmasını tercih etti. Şimdi yeryüzüne gidiniz, onu düşmanlarından muhafaza ediniz. O zaman Cebrail ile Mikâil geldiler, biri Ali'nin başucunda, diğeri ayakları tarafında oturdular. Cebrail: Oh! Oh! Senin gibisi ne kadar hoş! Ya Ali! Allah Teâlâ meleklerine karşı seninle övünmektedir, dedi. İşte onun hakkında o vakit şu âyet nâzil olmuştu: "İnsanlardan öyleleri var ki, Allah rızasını kazanmak için nefsinin satar, kendini feda eder ve Allah kulları hakkında pek ziyade merhametlidir" (Bakara, 2/207).³⁵

Görüşünü güçlendirme sadedinde zikrettiği ayet Hz. Ali ve evladının yaşadıkları ile örtüşen anlamı itibarıyla de dikkat çekicidir. Hz. Ali'nin, özellikle hilafeti döneminde yaşadığı sıkıntıları ve daha sonra evladına revâ görülenleri bu şekilde izah etmeye çalıştığı izlenimi vermektedir. Onun, eserinde Ali'ye tahsis ettiği bölümle ilgili de şöyle bir açıklaması vardır: "Hz. Ali'nin sözlerindeki incelikler ve hikmetler sayılamayacak kadar çoktur. Halbuki ben bu eserde kısa yazma usûlünü takip

³² Sabri Hizmetli, "Karmatîler", DİA, XXIV, s. 510-514.

³³ Hucvirî, Keşfu'l-mahcûb, s. 160.

³⁴ Hucvirî, Keşfu'l-mahcûb, s. 161.

³⁵ Hucvirî, Keşfu'l-mahcûb, s. 304.

etmekteyim.³⁶ Bütün bu ifadeler bir arada düşünüldüğünde, onun Hz. Ali'ye derin bir hürmet beslediği, dahası Cüneyd'e atfen zikrettiği "Ali'nin, bu yolun, usûl ve belâda pîri olduğu" anlayışını benimsediği anlaşılmaktadır. Kendisiyle aynı dönemde fakat farklı bir coğrafyada yaşayan ve benzer tarzda eser veren Kuşeyrî ile karşılaştırıldığında Hucvirî'nin tasavvufdaki Ali taraftarlığının ilk mümessillerinden olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Tasavvufî düşüncenin sistemleşme döneminin zaman itibarıyla Kuşeyrî ve Hucvirî'den sonraki en önemli ismi Gazzâlî (ö. 505/1111) özellikle İhyâ'da dinî ve tasavvufî meselelere dair görüşlerini izah ederken sıklıkla Hz. Ali'ye müracaat etmiştir. Mesela, aynı zamanda Hasan-ı Basrî ile Hz. Ali arasındaki ilişkinin mahiyetini gösteren bir yerde, Hz. Ali'nin Basra'ya gelişinde camilerde kıssa anlatan kıssacıları buralardan çıkardığını, ancak dînen önem arz eden hususlardan bahsettiğini gördüğü Hasan'a dokunmadığını söylemektedir.³⁷ İlk dört halifenin üstünlük derecelerinin halifelik sıralarına göre olduğunu belirten Gazzâlî,³⁸ Ebûbekir'in, göğsüne yerleştirilen sır sebebiyle diğer üçünden ileride olduğunu ifade etmektedir.³⁹ Bu bağlamda kendi yaşadığı dönemde Hz. Ali'nin yolundan gittiklerini söyleyip onu diğerlerinden üstün tutanların da aslında hiç de Ali'yi takip etmediklerini öne sürmektedir.⁴⁰ Gazzâlî, muhtemelen, Hz. Ali'nin özel bir ilme sahip olduğunu iddia edenlere cevaben, onun şöyle dediğini nakletmektedir: "Rasûl-i Ekrem bizim nezdimizde gizli bir sır bırakmamıştır. Ancak Allah Teâlâ'nın kuluna verdiği fehim ve anlayış, Kitab'ını anlama kabiliyeti vardır ki bu da öğrenmekle olmaz".⁴¹ Bu mesele ile alakalı olarak, Hz. Ali gibi olanların Allah'a yaklaşmak için gerekli olan ilimleri elde etme noktasında akıllarını kullandıklarını belirtmektedir.⁴² Gazzâlî İsar bahsinde, Hucvirî'nin de naklettiği, Hz. Ali'yi Cebrail ve Mikâil'den bu konuda üstün gösteren bir rivayeti aynen nakletmekte ancak yorumuna girmemektedir.⁴³ Burada özet bir şekilde verilen malumattan da anlaşılacağı üzere Sünniliği tasavvufa yaklaştırdığı kabul edilen Gazzâlî'nin Hz. Ali hakkındaki kanaatleri oldukça mutedildir. Meseleye ehl-i sünnet zâviyesinden yaklaşan, başta Bâtınlık olmak üzere Sünnilik dışı akımlarla mücadeleyi görev bilen onun gibi bir ismin bundan farklı bir yol tutması, üstlendiği misyonla çelişmesi demek olurdu. Hayatının önemli bir bölümünü Bâtınîler'le mücadeleye ayırmış olan Gazzâlî'nin Hz. Ali ile ilgili bakışında kısmen Kuşeyrî'yi takip ettiğini söylemek mümkündür.

SONUÇ

Hz. Ali'nin tarihî şahsiyeti, meziyetleri ve özelliklerini tam anlamıyla doğru bir şekilde belirlemek oldukça zordur. Zira gerek faaliyetleri, gerekse kendisine atfedilen konuşma ve fikirler hakkında son derece farklı rivayetlerin mevcudiyeti bilinmekte-

³⁶ Hucvirî, Keşfu'l-mahcûb, s. 161.

³⁷ Gazzâlî, İhyau ulûmi'd-dîn, I-IV, Beyrut ts., I, s. 47.

³⁸ Gazzâlî, İhya, I, s. 35.

³⁹ Gazzâlî, İhya, I, s. 34, 66. Ebû Bekir'in üstünlüğüyle ilgili bu yorumun kaynağı Hakîm Tirmizî olsa gerektir.

⁴⁰ Gazzâlî, İhya., III, s. 38.

⁴¹ Gazzâlî, İhya., III, s. 26.

⁴² Gazzâlî, İhya., III, s. 18.

⁴³ Gazzâlî, İhya., III, s. 273.

dir.⁴⁴ Bilhassa faziletlerine dair çok sayıda hadis uydurulduğu ve bunların kaynağının da Şia olduğu malumdur.⁴⁵ Bu durum zühd devrinden itibaren tasavvuf ehlinin onun hakkında zaman içerisinde gelişen yorumlar yapmalarına ve bu yorumlara dayalı fikirler geliştirmelerine zemin hazırlamış gibi gözükmektedir.

Başlangıçtan itibaren gerek Şia, gerek mutasavvıflar ve gerekse başka ekol ve gruplar tarafından Hz. Ali ve ehl-i beyt ile ilgili mesnedli ya da mesnedsiz pek çok fikir geliştirilmiştir. Bunların hangilerinin gerçekten onunla bağlantılı, hangilerinin uydurma olduğunu bütünüyle tesbit etmek güçtür. Kesin olan husus onun Kur'ân ve Sünnete tam manasıyla bağlı, dünyevî işlerden uzak kalmayı dileyen, İslam tarihinin Cemel, Sıffin, Nehrevân gibi talihsiz vakaları sonunda göz yaş döküp, muhaliflerinin iman ve hidayeti için dua edecek kadar hassas, takvâ sahibi bir mümin olduğudur.⁴⁶ Bu anlamda onu bir zâhid kabul etmek yerinde olur.

Hz. Ali'nin söz konusu anlamdaki zâhidliği zühd dönemi sûfilerinin ona yakınlık duymalarına sebep olmuşsa da bu yakınlık ashabın geri kalanını açacak boyutta değildir. III./IX. asır, yani zühdden tasavvufa geçiş ve sistemleşme dönemi sûfilerinin Hz. Ali ile ilgili kanaatlerinde ve onun hakkındaki rivayetlerde ise önceki döneme göre az da olsa bir farklılaşmanın başladığı görülmektedir. Çok belirgin olmasa da bu durumun en öne çıkan nedeni olarak şu söylenebilir: Diğer İslamî ilim dalları gibi artık tasavvuf da bir disiplin halinde teşekkül etmeye başlamıştı. Dolayısıyla belli konularda geliştirilen fikirlerin dinî dayanaklarının ortaya konulması gerekmektedir. Aynı zamanda hadislerin de yoğun bir şekilde tedvin edildiği bu asırda söz konusu külliyattan da istifade etmek suretiyle tasavvuf ehli Hz. Ali ile ilgili bazı rivayetleri kendi sistemlerinin oluşumunda kullanmışlardır.

Bu dönemde tasavvuf yolunun Hz. Ali'ye dayandırılmasıyla ilgili bazı gayretlerin tezahürlerine şahit olunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Cüneyd'in söylediği nakledilen iki cümledir. O Hz. Ali hakkında "savaşlarla meşgul olması nedeniyle tasavvuf hakkında yeterince bilgi aktaramadığı", açıklamasının yanında "usûlde ve belâda sûfilerin pîri olduğu" şeklindeki ifadesi ile ona tasavvufî düşüncede merkezî bir rol vermektedir. Ayrıca Serrâc'ın, aynı zamanda tasavvufun önemli meseleleri olan "manâ, işaret ve marifet" konularında Hz. Ali'yi ashabın geri kalanından ayrı tutması dikkate değerdir.

Burada söylenmesi gereken şeylerden biri de, II./VIII. asırda ilk izlerine rastlanan ve III./IX. yüzyılın ikinci yarısında kendini bütünüyle ortaya koyan Bâtıniyye hareketinin⁴⁷ tasavvufî düşünceye tesiri meselesidir. Bilhassa Ali ve ehl-i beyti aşırı bir şekilde yüceltme, imamet, velâyet, nûr-ı Muhammedî gibi konuların Bâtınîler'in öne çıkardığı hususlar olması⁴⁸ ve bunların bir kısmının, III./IX. yüzyılın ikinci yarısından sonra bazı sûfiler tarafından eserlerine alınıp yorumlanmaya başlanması bir arada düşünüldüğünde belli bir etkinin varlığı kendini hissettirmektedir.

Özellikle V./XI. yüzyıl ve sonrasında kaleme alınan tasavvufî metinlerde Hz. Ali ve evladına ayrılan bölümlerin miktarı arttığı gibi niteliği de farklılaşmıştır. Ayrıca

⁴⁴ Fiğlalî, Ethem Ruhi, "Ali", DİA, II, s. 374.

⁴⁵ Kandemir, M. Yaşar, "Ali", DİA, II, s. 376.

⁴⁶ Fiğlalî, Ethem Ruhi, "Ali", DİA, II, s. 374.

⁴⁷ Muhammed Ahmed Hatib, el-Harekâtü'l-Bâtıniyye fi'l-âlemi'l-İslâmî, Amman 1986, bk. muhtelif sayfalar; Avni İlhan, "Bâtıniyye", DİA, V, s. 191.

⁴⁸ Hatib, el-Harekâtü'l-Bâtıniyye, s. 439.

Ebû Nuaym İsfahânî'nin öncülük ettiği hulefâ-i râşidîn ile başlayıp sûfi biyografisi yazma geleneğinin Hucvirî ile devam ettiği, Attâr'da ise ehl-i beytin en önemli isimlerinden olan Câfer-i Sâdık ile esere girme şeklini aldığı görülmektedir. Kalemeye alınan tabakât türü eserlerde gözlenen bu durumun aynı dönemde yazılan diğer tasavvuf klasiklerindeki görünümü de genel olarak bunun izdüşümü niteliğindedir.

Meseleye sondan başa doğru bakıldığında, başlangıç noktası ile varılan yer arasında büyük bir farklılığın olduğu görülecektir. Durumun bu minval üzere cereyan edip neticelenmesinde yukarıda zikredilen maddeler yanında tasavvuf ehlinin Hz. Peygamber'e ve dolayısıyla onun ehl-i beytine duyduğu büyük sevginin çok güçlü etkisinin olduğunu vurgulamak gerekir. Bu sevgi, meseleleri akıldan ziyade hisleriyle yorumlayan tasavvuf ehlinin bakışlarını da büyük oranda tesiri altına almış, böylece onların, özellikle İslam tarihinin ilk dönemlerinde cereyan eden bir kısım siyasî hadisede taraf durumunda olan ve neticede bunlardan olumsuz şekilde etkilenen Ali ve evladının yanında yer almalarında önemli bir rol oynamıştır.